

СТАНОВИЩЕ

**от д-р Алексей Владимиров Пампоров,
доцент в Институт за изследване на общества и знанието - БАН**

за дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен **'доктор'**

в област на висше образование 3. Социални, стопански и правни науки
професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата.

Докторска програма по Социология

Автор: Димитър Ангелов Панчев, редовен докторант към катедра „Социология и науки за човека“ на Философско–исторически факултет на Пловдивски университет "П. Хилендарски“

Тема: "Проблемът за дистинктивните идентичности при ромите: жизнени стратегии и дискурсивни практики“

Научен ръководител: доц. д-р Стойка Пенкова.

(акад. дл., н. ст., име, презиме, фамилия – научна организация)

1. Общо представяне на процедурата и докторанта

В хода на академичния живот в България, преди настоящата публична защита на докторска теза, съм срещал Димитър Панчев в три различни роли: веднъж като участник в лятното училище по Религия и всекидневен живот, организирано от ФИФ на ПУ (2015), веднъж като студент, който факултативно посещава курса ми по Ромска история и култура към катедра Етнология на ПУ (2016) и веднъж като дискусант на неговия доклад „Анти-гето и „етнос на хартия“, представен в рамките на Националната докторантска конференция по социология (2017). И в трите случая Димитър остави отлични впечатления със своята работа и рефлексивност върху проблематиката. По тази причина с радост и интерес се съгласих да се присъединя към журито в настоящата процедура.

Представеният от Димитър Панчев комплект материали на хартиен носител е в съответствие с Чл.36 (1) от Правилника за развитие на академичния състав на ПУ и включва всички изискуеми документи.

2. Актуалност на тематиката

Както добре е показано още в увода на докторантската теза, въпреки, че ромските общности присъстват като обект в множество изследвания в България, то преди Декадата на ромското включване (2005-2015) в публичното пространство и публичните политики, проблемът за тяхната интеграция по-скоро отсъства. Актуализацията на проблема за необходимост от интеграция обаче съвпада по време с друг паралелно протичащ процес – а именно политическа и социална радикализация на българското общество и на публичния дискурс. Стигна се до там, че дори министри и депутати си позволяват да използват публично дехуманизиращи етикети: „скотове“ (П. Москов), „нечовеци“ (А. Джамбазки), „прасета“ и „улични кучки“ (В. Симеонов) и дори да заплашват, т.е. подстрекават към насилие с „тоягата“ (Т. Дончев) и „циганския проблем“ (К. Каракачанов).

В тази откровено враждебна среда проблемът за „дистинктивните идентичности“, разгледан през призмата на дискурсивните практики и мислен в контекста на жизнените стратегии е не просто актуален, а изключително важен за осмисляне на процеса на „изключване“ и за необходимостта от предефиниране на интеграционните подходи.

3. Познаване на проблема

Работата показва изключително добро познаване на проблема. Докторантът се е запознал с наличната литература не само в сферата на социологията, но и със сродните изследвания, направени от демографи, етнологии и историци.

Теоретичният модел е добре осмислен и не стои изкуствено в една формално структурирана глава – както се случва понякога – а пропива всички части на текста.

4. Методика на изследването

Развитието на социалните изследвания и частичната им кодификация през донорските програми на Европейския съюз, ООН и Световна Банка, през последните двадесет години постепенно наложиха „златни стандарти“ и „добри академични практики“ в набирането и анализа на емпирични данни. Ако в сферата на количествените изследвания за такъв стандарт се считат рандомизираните контролирани проучвания¹, в сферата на качествените методи несъмнено се

¹ Randomized controlled trial

открояват т.нар. изследвания с участващи действия². Успоредно с този процес, през последните 15 години все повече се утвърждава необходимостта от публичната социология – т.е. социологията като социално ангажиран професионален подход насочен, към по-широка публика, и целящ пряко въздействие върху публичните политики, политическите движения, социалните мобилизации и гражданското общество. Методиката на дисертационния труд от тази гледна точка напълно се вписва в съвременните академични тенденции в социологията, макар че взимства идеята за „активистка етнография“, която всъщност са утвърждава във феминистката социологическа практика от края на 80-те години на 20 век.

Самата претенция на докторанта за „убийство на метода“ в неговата методика също може да се счита за добре познат подход, описан още от Лиотар (1979) в *Постмодерната ситуация*. По този начин, Димитър Панчев се превръща в "разказвач на истории", който се опитва да създаде „нови подходи“ и „нови правила“ в изследването на идентичността, като фокусът на работата определено е насочен към „истинността“, т.е. валидирането и верификацията на субективните преживявания в една относително затворена към околния свят и „другите“ общност.

От тази гледна точка не мога да се съглася със самооценката на Панчев, че е приложена „иновативна методология“ (с. 248). Напротив, бих се съгласил, че използвал утвърдена „добра практика“, която стъпва на разбирането за необходимост от „гъвкавост“ и „ангажираност“ при използването на качествени методи, както и за нуждата „разбирането“ да се случи „от гледната точка на местния човек“, което е класическо в социалната антропология след работите на Гиърц (1976), макар че в конкретната работа е дефинирано като: *гласност на тези, които са лишени от право на глас* (с.44).

Слабост на методиката е нейното описание. Докторантът е бил очевидно впечатлен от провокацията на Феръл (2009) за „Убийството на метода“, която касае конкретна методологическа криза в криминологията, където структурираните и дори полу-структурираните интервюта могат да „затворят“ респондента (който обикновено съпада със заподозрян или извършител на престъпление). От гледна точка на съвременното развитие на качествените методи в социологията и социалната антропология обаче определено липсва систематична информация за: 1) целите, типа и структурата на извадката, както и за подбора на респондентите; 2) инструментариумът за набиране на емпирични данни; 3) подходът за обработка и анализ на набраните данни. В този случай трябва да се отчете положително авторската рефлексия върху ограниченията пред

² Participatory action research

свършената работа, които са иронично особено добре изразени в заключението с афоризма на Хераклит: „Не можеш да влезеш два пъти в една и съща река“. Това безспорно е така, но добрата академична практика изисква от изследователя не престо да каже, че е влязъл в реката, а да опише: от къде точно е влязъл, как е влязъл, кога е влязъл и с какво е бил облечен, както и да обясни „защо?“ (е влязъл от там, по това време, така облечен). Да се напише, че е изследвано „Столипиново“ и че снежната топка не е уместен подход, както и простото споменаване на „активистката етнография“ (което е методологическа парадигма, а не конкретен метод на регистрация) е повече от недостатъчно.

5. Характеристика и оценка на дисертационния труд и приносите

Работата е чудесен пример за „публична социология“. Тя е написана ясно и четивно. Има ясна и детайлна вътрешно диалогична структура и в действителност може да се каже, че е готова книга, която адресира поредица от предразсъдъци и социални митове за ромите, като засяга основните полета на социално изключване: здравеопазване, образование, заетост и социална подкрепа, жилищни условия. Като книга е чудесна.

Като дисертационен труд обаче текстът страда от три съществени недостатъка, които ще илюстрирам по-долу. Някои от тях изискват отговор и обосновка в хода на защитата; други изискват преработка на текста преди публикуването му като книга (или дори преди архивирането му като дисертация в библиотечен фонд); а трети са просто дребни коментари – които биха подобрили качеството на съдържанието.

5.1. Критични бележки към методологията

Димитър Панчев многократно говори за „убийството на метода“ и претендира, че има необходимост от „максимално дистанциране от стандартните изследователски количествени и качествени методи при събирането на информация относно квартала“. Всъщност, той е извършил огромна по обем работа, която не е описал добре, или по-точно изобщо не е описал съгласно съществуващите академични стандарти.

В работата фактически е използвана **триангулация** от стандартни качествени методи, като всеки един подход би следвало да се артикулира и обоснове по адекватен за това начин (т.е. с предимства и недостатъци на неговото използване):

- Изследване с участващо действие (*participatory action research*)
- Участващо и пряко наблюдение (*participatory and direct observation*)
- Житейски истории (*life story interview*)

- Неформални разговори
- Неструктурирани интервюта
- Качествен контент анализ (на кинопрегледы и публикации)
- Анализ на документи (*desk research*)
- Косвена анкета

От друга страна докторантът е реализирал т.нар. **множествена прецедентна извадка**³, която е формирана на основата на два подхода за подбор на респонденти. От една страна се работи с типологични протагонисти (класически подход на социалната антропология) – като „дърводелецът“ включен в методологическия параграф, но всъщност работата има петима основни протагонисти, изброени и описани чак на стр 156. От друга страна има т.нар. **стихийен случаен подбор**⁴, обяснен от Панчев като *„засрещания, които не можеха да бъдат повторени“* (с.53). Мога да потвърдя, че поради хетерогенността на ромските общности и на общностите, живеещи в сегрегирани квартали като цяло, подходът на множествената прецедентна извадка е най-добрият възможен и следва да поздравим докторанта за този избор. За да се контролират възможните изкривявания на данните обаче, добрата академична практика изисква да се приложи крос-таблица с лицата, попаднали в извадката, съдържаща основните статусни характеристики, които имат отношение към темата по преценка на автора.

Горещо препоръчвам преди депозиране или преди публикация, авторът да добави същинска методологическа глава, в която да обясни своя подход. Може в него да има действително иновативни моменти, но те не могат да бъдат видени – ако не са описани. Ако текстът остане така, както е сега, не би следвало да се говори за „убийство на метода“, а за неговото непознаване.

5.2. Критични бележки към изследователската етика

На стр. 45 пише: *„Ще бъдат използвани лични наблюдения, които бяха обработени и анонимизирани,... и фрагменти от интервюта, които бяха проведени с респондентите след като вече бях спечелил тяхното доверие“*. От така набързо обяснения етичен стандарт, не става ясно дали фрагментите от интервюта са анонимизирани или само наблюденията. Освен това в някои случаи (напр. цитиране на учителка или на представител на общинската администрация в район „Северен“) има същинско анонимизиране. В други случаи обаче, става дума просто за

³ Multiple case sampling

⁴ Haphazard sampling

„псевдонимизация“, доколкото „плътното описание“ на епитети и характерни елементи от личната история могат да доведат до разкриването на самоличността.

От тази гледна точка, изключително проблематично изглеждат следните позовавания:

- На стр. 45-46 Реджеп – понеже не е изрично уговорено дали е псевдоним или истинското му име. Ако е псевдоним, това е лош избор, защото в квартала действително има дърводелец с подобно име. Ако е истинското му име, следва изрично да се обясни докторантът взел ли е информирано съгласие за споменаването му.
- На стр. 67 Христо Тенекиджиев – има ли информирано съгласие?
- Стр. 200-202. Инж. Апостолов (също реален гл. експерт в д-я СМСТИ на община Пловдив)
- Както и всички позовавания на стр. 203-209, които са съпроводени със елементи от житейски истории или с коментари за личностни характеристики: Щилян, Галя, Марин... „Филип сутеньора“, „Милен бояджията“, „бай Кольо от Шумен“, „синът на Айше и Тодор“, „Севджан... „е диабетичка““, „Ивана (жена с диабет)“, „Гина... „шивачка в Сантинели“, „Милко „пияндето“ ... бил охрана в белодробната болница“, „дядо Николай, който живее в района на Шумен и има малък бизнес там – продава фъстъци и детски играчки“, Велизар (един от първите сутеньори).

Бих искал да обърна внимание на докторанта, че при псевдонимизацията също трябва да се внимава дали е направена изчерпателно и коректно, напр. разказът за Николай (стр.209), който *„се заселил в Шумен. Синът му обаче не плащал наема за жилището към „Жилфонд“ и затова след време той също се преместил да живее в къщата на Минчо“*, т.е. вероятно „Николай“ от текста на дисертацията се казва „Минчо“ в реалния живот и оказвайки конкретната зона на местоживеене в квартала – „Шумен“, респондентът бива поставен пред риск от разкриване на идентичността.

В това отношение е редно да се спомене, че стилът на писане в българската етнография от XIX век до средата на XX век действително използва модел на позоваване на истинското име на респондента и неговото местоживеене като подход за верификация на информацията. В тези случаи обаче обикновено става дума за описание на добре утвърдени фолклорни традиции и народно нормотворчество, които не поставят в риск изследваните лица, а напротив – позоваването увеличава техния престиж. Съвременната академична практика, както в социологията, така и в социалната антропология, изисква анонимизиране на респондента или взимане на информирано съгласие от него за споменаване на името му. Опасявам се че отделни части на дисертационния труд – във вида в който са в момента – не позволяват текстът да бъде публикуван като книга, нито да бъде депозиран в библиотечен фонд – защото са в нарушение както на текстове от Закона за

защита на личните данни, така и в нарушение на чл. 89 от Регламент (ЕС) 2016/679 на Европейския Парламент и на Съвета на ЕС⁵.

5.3. Критични бележки към терминологичния апарат

Някои термини, използвани в текста, се различават от възприетите за тях разбирания в академичните среди. В тези аспекти Димитър Панчев следва или да редактира текста, като коригира и отстрани несъответствията, или да аргументира влагането на различен смисъл или избора на един или друг вариант на превод. В противен случай могат да възникнат съмнения за „небрежност към“ или „непознаване на“ социологическата терминология.

На стр. 138 пише: „Самият брой на информаторите не е представителна извадка за квартала, но максимално обхваща част от възможните жизнени стратегии“ – броят на лицата в извадката няма отношение към свойството „представителност“, което произтича от случайността и съответно равния шанс при подбора на респонденти. Следва да се говори за максимално типологично разнообразие, което да осигури „представеност“, т.е. качествено присъствие в извадката, а не „представителност“ – т.е. количествено отражение на действителността.

Проблем с разбирането на този термин се наблюдава и на стр. 176, където пише: „Изложените три наратива могат да бъдат мислени като представителни за голяма част от житейските истории на жителите на квартал „Столипиново“. Всъщност наративите могат да бъдат мислени като „характерни“ или „типични“, но дали отразяват опита и нагласите на голяма или на малка част от населението на квартала е неправомерно да се твърди, защото не се използва количествен метод за набиране на данни.

На стр. 184 се разсъждава за ефектите „при линия на бедност 60 % от средния доход“ – това е невярна аналитична предпоставка. Линията на бедност се определя като 60% от медианния еквивалентен доход. Това е относителен показател, който – независимо от нивото на доходи в дадена страна – обособява един агрегат от „относително бедни“ спрямо останалата част от населението, който обикновено се намира в границите на 15%-25%, в зависимост от нивата на неравенство в най-ниските подоходни групи. От тази гледна точка броят на лицата под линията на бедност е относително сходен (доколкото е фиксиран като константен дял от половината население) и няма смисъл да се коментира. Важен е размерът на самата линия, като

⁵ Относно защитата на физическите лица във връзка с обработването на лични данни - от 27 април 2016 година (познат също така с абривиатурата GDPR).

„замръзването“ ѝ действително е показател за липса на ръст на доходите като цяло. В този случай текстът трябва да се прецизира (може и с бележка под линия какво означава „медианния еквивалентен доход“).

На стр. 84 се появява понятието *„затворническа популация“*, като е цитиран НСИ. Това следва да се редактира и представи по адекватен начин спрямо метаданните, а именно: *„брой на лицата в местата за лишаване от свобода“*. Съвкупността включва не само лицата в затворите, но и от другите места за лишаване от свобода – напр. арести, места за изтърпяване на наказания от непълнолетни извършители на престъпления, психиатрични или болнични институции от затворнически тип за изолация.

На стр. 83 и след това в текста докторантът използва понятието **„класа под черта“** – следвайки Деянова (2014), което е легитимна процедура. Добрата практика обаче би била да се обговори предимството на този превод пред „долна класа“, „подкласа“ и „ъндеркласа“ изпозвани преди това в социологическата литература у нас. По същия начин ми се срува необходимо да се обясни изборът на пронятията **„дрейф“** (което е русизъм) на стр. 174 и след това съответно и генеричното „дрейфъри“, пред „дрифт“ и „дрифтъри“, което би било по-близко до оригиналния текст на Феръл, и което се утвърди като употреба през последните години в България. Редакцията и допълването в тези два случая не е задължителна, макар че би подобрила текста.

6. Преценка на публикациите и личния принос на докторанта

Публикациите на докторанта съответстват на темата на дисертацията и тя изглежда е надградила над тях, както би следвало. Личният принос на докторанта е очевиден и авторството на текста не може да бъде поставено под съмнение. Към така представения списък с публикации, аз дори бих препоръчал да се добави и докладът „Анти-гето и „етнос на хартия“ (фолио, 2017), споменат в т. 1 от настоящето становище, доколкото представява цялостен електронно разпространен текст, преминал през открита и критична публична дискусия.

7. Автореферат

Авторефератът е направен според изискванията на правилниците в ПУ „Паисий Хилендарски“ и верно и коректно отразява основните резултати, постигнати в дисертацията.

8. Препоръки за бъдещо използване на дисертационните приноси и резултати

Въпреки откритите в т. 5 проблемни моменти, дисертационният труд умело показва, как появата и продължаващото съществуване на сегрегирани жилищни зони е следствие както от биополитическото, така и от дискурсивното изграждане на представата за ромското различие, което бива мислено през идеологизирани представи за неравноценност.

Работата действително може да послужи като основа за бъдещи сравнителни изследвания, касаещи биополитическото конструиране на съвременните градски пространства, но за целта Димитър Панчев не трябва да се задоволява с простото обяснение, че използва „въплатена рефлексивност“, „социоанализа“ и „убийство на метода“ – а да даде възможност на другите изследователи да стъпят върху раменето му, като представи по адекватен начин извадката и методите за набиране и анализ на качествени данни, които е използвал. От гледна точка на водещия академичен принцип **Primum non nocere** („*Преди всичко не вреди!*“) и съгласно Регламент (ЕС) 2016/679, анонимизирането и псевдонимизирането трябва да бъдат ясно обяснени и добре гарантирани. Най-лесно това може да стане като самостоятелен параграф или подглава в една добавена методологическа част. Вярвам, че след това, едно книжно издание би било не просто полезно за заинтересованите страни в България, но може да привлече и значим международен интерес.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Дисертационният труд съдържа научни, научно-приложни и приложни резултати, които представляват оригинален принос в науката и отговарят на изискванията на Закона за развитие на академичния състав в Република България (ЗРАСРБ), Правилника за прилагане на ЗРАСРБ и съответния Правилник на ПУ „Паисий Хилендарски“. Представените материали и дисертационни резултати съответстват на специфичните изисквания на Философско-Исторически Факултет, приети във връзка с Правилника на ПУ за приложение на ЗРАСРБ.

Дисертационният труд показва, че докторант Димитър Панчев притежава задълбочени теоретични знания и професионални умения по научна специалност „Социология“ като демонстрира качества и умения за самостоятелно провеждане на научно изследване.

Поради гореизложеното, смятам че представеният за рецензиране и становище дисертационен труд на тема „**Проблемът за дистинктивните идентичности при ромите: жизнени стратегии и дискурсивни практики**“, може да бъде допуснат до дисертационна защита за присъждане на образователната и научна степен ‘доктор’ в област на висше образование: 3.

Социални, стопански и правни науки, професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата, докторска програма Социология на Философско–исторически факултет на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“.

09.01.2019 г.

Изготвил становището:

доц. д-р Алексей Пампоров